پڕوپاگەندەو سیاسەتی بریتانیا لەهەمبەر شاری سلێمانیدا(*)
١٩٣٩- ١٩٤٥

د. ئاکۆ شوانی

بریتانیا لە نێوان ١٩٣٢- ١٩٣٩دا، واتە دووای بەئەندام وەرگرتنی عێراق لە کۆمەڵەی گەلاندا تا هەڵگیرسانی جەنگی جیهانیی دووەم ، بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ کوردو پێشەواکانیدا نەرمی نەنواندووە، بەڵکو هەموو هەولێکی لە پێناوی ئەوەدا بوو کە کورد ناچار بکات لە چوارچێوەی عێراقدا بێ ئاژاوە دابنیشن و وەك ئەندامێکی ئەو ولاتە مامەڵەیان لەگەڵدا بکرێ ، لەم پێناوەشدا هەموو هاوکارییەکی حکومەتی عێراقی دەکرد.

ئەم هاوکێشەیە لەگەڵ هەڵایسانی جەنگی جیهانیی دووەمدا سیماکانی گۆڕانی تێدا هەست پێ دەکرا، چونکە رەوشی کوردەواری لەوپەڕی خراپیدا بوو، ئەگەری هەڵایسانی شۆڕشو راپەڕینی کوردیش لە ئارادابوو، هاوکات بریتانیا هەستی بەوەش کردبوو کەحکومەتی عێراق لەوەدا شکستی هێنابوو، کە بتوانێت چاکسازی بکات، یان بە شێوەیەکی شیاو مامەڵە لە ئاست کوردو داواکارییەکانیاندا بکات. هەر بەپێی وتەی بریتانییەکان خۆیان ئەو راستییەیان لا گەلاڵە ببوو، کە دۆخی کوردستان مایەی خۆشحاڵی نەبوو، جگە لەوەی کە بەراشکاوانە دانیان بەوەدا دەناو دەیانوت حکومەتی عێراق هەردەم هەڵوێستێکی نێگەتیڤی بەرامبەر بە کورد هەیەو ئەم بارەی کوردستان پێیدا تێپەڕ دەبێت، ئاکامی سیاسەتی ناشیاوو گەندەڵی حکومەتی عێراقە، بە تایبەتی نەبوونی سیاسەتێکی ئابووریی پەیڕەوکراو لە ئاست کوردستاندا، هەروەها ئەو حکومەتە، هەرگیز هەولی نەداوە ئەو بارە لارەی کوردستان راست بکاتەوە.(1)

* ئەم باسە بەشێکە لە کتێبی (شاری سلێمانی ١٩٣٢-١٩٤٥) لێکۆڵینەوەیەکی (مێژوویی _ سیاسی) یە کە بەم زووانە لە لایەن (مەڵبەندی کوردۆلۆجی) یەوە بلاّودەکرێتەوە.

لەو ڕۆژگارەدا ، بریتانیا ڕاستەوخۆ هاتە نێو هاوکێشە سیاسییەکانی عێراقەوە.[٢] بە پلەی یەکەمیش گرنگیی بەپێشخستنی بەرژەوەندییەکانی خۆیو زاڵکردنی بەسەر بەرژەوەندییەکانی عیراقدا دەدا ، بەم شێوەیە گرفتەکانی عیراق چوونە خانەی گرفتی پلە دووەوە ،[٣] هەرچەندە (نووری سەعید) لەگەڵ هەڵایسانی جەنگدا بێ گوێدانە ڕەزامەندیی پەرلەمان، کەوتە پچڕاندنی پەیوەندی لەگەڵ دەوڵەتانی تەوەرو سانسۆری خستە سەر ڕۆژنامەو بڵاوکراوەو ئازادییە سیاسییەکان، بەمەش بارێکی نوێ عێراقی گرتەوە.[٤]

هەردوو حکومەتی بریتانیا و عێراق سامێکی گەورەیان لێ نیشتبوو، کە لەکوردستاندا بزووتنەوەیەك دروست ببێت یان لەگەڵ کوردەکانی ڕۆژهەڵاتدا لێك نزیك ببنەوە .[٥]

دووای تێپەڕبوونی تەنها مانگێك بە سەر دەستپێکی ئەو جەنگەداو لە یەکەم هەنگاودا لە ڕێکەوتی ٦/تشرینی یەکەمی/١٩٣٩دا، عەبدولئیلا بە سەردانێك، بەیاوەری هەر یەك لە (عومەر نەزمی) و (ڕەشید عالی گەیلانی) دەگاتە سلێمانی، کە ئەمەش بۆ دەسەڵاتدارانی عێراق ڕووداوێکی دەگمەن بوو.[٦]

دیارە عێراقیش هاوشێوەی بریتانیا، دەیزانیو ترسیشی لەوە پەیداکردبوو، کەئەم جەنگە بیرۆکەی سەربەخۆیی و پێدانی مافەکانی کوردی هێناوەتەوە ئاراوە. ئەمە جگە لە بوونی ئەو هەست و سۆزەی کە لەناخی کورددا دروست بووە، زۆر لەپڕو پاگەندەی ئەو دەوڵەتانەش دەترسان کەباسی کوردیان دەکرد . بۆ نموونە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ڕایگەیاند ئامادەیی تێدایە بۆ هەوڵدان لەپێناو بەخشینی خودموختاری بە گەلی کورد لەسایەی حوکمی تورکیادا ،ئەڵمانیاش قسەی لەم شێوەیەی دەکرد، هەر بۆیە بریتانییەکان هەوڵیان دەدا خۆیان لە کورد نزیك بخەنەوەو پەیمانیان پێ دەدان کە مافەکانیان بۆ دەستەبەر بکەن .[٧] بێگومان ئەمە سەرلەنوێ لەخشتەبردنی کوردو گەڕانەوە بوو بۆ سیاسەتی فەندوفێڵاوییانەی ساڵانی سییەکان دژ بەکورد.

بۆ نموونە: ڕەفیق چالاك تەواو گوزارشت لەم سیاسەتەی بریتانیا دەکات، کەچۆن دەم نادەمێ کوردی پێ هەڵدەخەڵەتێنێ و دەڵێت: "ئائەم ئینگلیزە بەحورمەتە، کە ئەکەوێتە باری ترسەوە، وەرە تەماشای کە! ئەوە قسەی خۆشەو باسی هەقی چارەنووس و دڵنەوایی و پڕۆژە دانان و پارە هەڵڕشتن و ئێکس کیوزمی دەکات! بەڵێ بە لوتفەوە داگیرکەر لێقەوماو دەستی پڕ لەپارەیە، دەم بەپێکەنینو بەڵێن بە(خەربار)!! کە تۆزێکیش دەستی بوو، دوژمنی ئیمانتان بێ ، هەڵئەگەڕێتەوەو ڕوگرژ ئەکاو دەم ئەنوقێنێو پەشیمان لە هەموو قسەو وەعدو بەڵێن و پەیمان"[٨].

ئەوەی راستی بێت بریتانیا بۆ وەدیهاتنی مەبەستەکانیو بێدەنگکردنی کورد، کە تەنها مەبەستی بوو گەلی کورد وەك گەورەترین نەتەوەی بێدەوڵەتی ناوچەکە لەکاتی جەنگی جیهانیدا ئارامو بێگرفت و ئاژاوە دابنیشێت،[٩] دوو رێگەی بۆ چەواشەکردنی گەلی کوردو پڕوپاگەندەکردن بۆ خۆی گرتەبەر ، یەکەمیان بریتی بوو لە:

١- پڕوپاگەندەی سیاسیی:

ئەم تەرزە هەڵوێستەی بریتانیا لەوەدا خۆی دەنواند کە دوای دەستپێکردنی جەنگ هەوڵی خۆ نزیککردنەوەی لەکورد دەدا و بەڵێنی پێدەدان ، یان ناوبەناو باڵوێزی بریتانیا لەبەغدا سەرزەنشتی (عەبدولئیلا) و (نووری سەعید)ی دەکرد، کە نازانن مامەڵە لەگەڵ کورددا بکەنو پێویستە وتوێژ لەگەڵ سەرانی کورددا بکرێت و گرفتەکان بەشێوەی چاکتر چارەسەر بکرێن، لەچاو پێشتردا کەمێك سۆز بەرامبەر داواکارییەکانی دەربڕن بەر لەوەی گرفتی کوردیش لە گرێژنە دەربچێت و ئاکامەکەی خراپ بێت، تەنانەت بالیۆز پێیان رادەگەیەنێت حکومەتی بریتانی بەدەنگتانەوە نایەت و لەرووی سەربازییەوە هیچ هاوکارییەکتان دژ بە کورد ناکات ، چونکە حکومەتی عێراقی لەئاکامی هەلسوکەوتە سەرەڕۆو سەرکێشەکانی خۆی لە کوردستاندا دوچاری ئەو دۆخە بووە ، هەر بۆیە سەرنجی راکیشابوون، کە دەبێ کێشەکە بە شێوەی ئاشتییانە چارەسەر بکرێت،چونکە ئاسایشی کوردستان و ئارامیی هەرێمەکە تەنها خەمی حکومەتی عێراقی نییە، بەڵکو بەلای حکومەتی بریتانیاشەوە گرنگە .[١٠]

لەم پێناوەشدا ئەوە ناشارنەوە کەمەبەستیان بوو خۆیان لە خوێندەوارانی کورد بە گشتی و سلێمانی بەتایبەتی نزیك بخەنەوەو هەندێك پێشنیازی کرداری بخەنە بەردەمیان و دڵیان ئاسوودە بکەن، تا بە هیچ شێوەیەك پشتگیری شێخ مەحموود نەکەن، ئەرکی حکومەتی عێراقیشە کە بوار نەدات شێخ مەحموود بێتە پێشەوە. هەر بۆیە (کورنوالیس)ی باڵیۆزی بریتانیا لەعێراق لە برووسکەیەکیدا بۆ وەزارەتی دەرەوە، لە حوزەیرانی ١٩٤١دا، باس لەوە دەکات، کە بە وردی لە ئەگەری دانانی ژمارەیەکی زۆرتر لە کورد لە ڕیزەکانی ئەنجومەنی نیشتیمانی و ئەعیاندا دەکۆڵێتەوە.[١١]

راستییەکەی بریتانییەکان تا ئەندازەیەك چاوپۆشییان لەو جموجۆڵە نەتەوەیی و سیاسییانە دەکرد، کە ئاراستەی نەتەوەیی، یان کۆمۆنیستییان هەبووایە، ئەگەر بچوونایەتە خانەی لایەنگریی بریتانیاو دژایەتیی ئەڵمانیاو ئەو عەرەبە ناسیۆنالیستانەوە، کە خۆیان بە هاوپەیمانی ئەڵمانیا دەزانی، ئیدی هێندە چاودێریی نەدەکردن.[١٢]

بریتانیا لەم سیاسەتەیدا هەوڵی دەدا کورد لە خۆی نزیك بخاتەوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی کە هەستی کرد، ئەمەریکییەکان لەم بوارەدا جموجۆڵیان هەیە. ئەوەبوو ئەفسەرێکی ئەمەریکی بەناوی (ئەرشیبالد ڕوزفڵت) کە یاریدەدەری مولحەقی سەربازیی کۆنسوڵخانەی ئەمەریکا بوو لە عێراق، سەردانی سلێمانی دەکات و ماوەی هەفتەیەك لەشارەکەدا دەمێنێتەوەو بارودۆخی ناهەمواری سلێمانی سەرنجی رادەکێشێ‌و هەست دەکات خەڵك لەم شارەدا زۆر لە کردەوەکانی حکومەتی عێراقی نیگەرانن، باڵوێزی ئەمریکا لە راپۆرتەکەیدا باس لە هەنگاوە خراپەکانی ئەو حکومەتە سەبارەت بە کورد دەکات، کە چۆن رەشبگیر دەکرێن و لەسێدارە دەدرێن .[١٣] لێرەوە دەردەکەوێ کە هەردوو حکومەتی بریتانیاو ئەمریکا ئاگاداری چۆنێتیی مامەڵەکردنی شۆڤێنیستانەی عێراق لەئاست گەلی کورددا بوون. جگەلەوە حکومەتی عێراق، لەبری هەموو چاکسازییەك لەگەڵ دەستپێکردنی جەنگدا پێڕەوی (فتوة)یان بەسەر قوتابخانەکانی عێراقدا سەپاند، کە بێگومان سلێمانییش دەبووایە وەك (بەسرە) هەمان نیزام پەیڕەو بکات بێ گوێدانە تایبەتمەندییەکانی کوردستان. دەبووایە قوتابییان، هەموو بە جلی دیدەوانییەوە لەکاتی دەوامدا مەشقی سەربازی بکەن، وەك پێویستییەکی سەرشان، ئەم نیزامە لەپۆلی چوارەمی سەرەتاییەوە پەیڕەو دەکرا تا بەرزترین ئاستی خوێندن. تەنانەت مامۆستایانی دەرچووی خانەی مامۆستایانیش هەر بەو شێوەیە دەبووایە جلی ئەفسەری لەبەر بکەن و بەپێی ساڵانی خزمەتی مامۆستاییان لەبری ئەستێرەی سەر شان خەتیان بۆ دادەندراو لەسەر شەقام و ناو بازاڕدا پۆلیس هەر وەك ئەفسەری ئاسایی سەلامی بۆ دەکردن ، دارو دیواری قوتابخانەکانی ناوشار بەم دەستەواژەیە رەش کرابووەوە "أخشوشنوا فان الترف يزيل النعم ".[١٤]

بەپێی لێکدانەوەی بارودۆخی نەتەوایەتی و هەوڵدان بۆ ڕێگەگرتن لێی، حکومەتی عێراقی، مستەفا قەرەداغی لەموتەسەڕیفی سلێمانی لاداو لە ١٢/ شوبات/ ١٩٤٤دا بەهائەدین نووری کرا بە موتەسەڕیف ، ناوبراو بەرەگەز کوردبوو ، لە یەکەم کاریدا هەوڵی دا پەیڕەوی سیاسەتی روژ (هەلپەرستانە) بکات . سەرەتا پیاوماقووڵانی سلێمانیو مەلا و شێخانی لەمزگەوتی گەورە کۆکردەوەو ئاگاداری کردن، کە " لەمەولا بەکوردی ئەخوێندرێ‌و کاروباری ئیداری گشت داموودەزگاو فەرمانگەیەك بە کوردی دەبێت، تەنانەت خوتبەی جومعەیش هەر بەکوردی دەبێت".[١٥]

لەلایەکی دیکەشەوە (جۆنسۆن) کە لەسلێمانیدا ئەفسەری سیاسیی بریتانیا بوو ، لە شارەکەدا سەرقاڵی ڕێکخستنی بەرژەوەندییەکانی بریتانیا بوو ، بەتایبەت بەهاوکاری لەگەڵ سەرۆك هۆزو گەورە پیاوانی کورددا.(١٦)

هەنگاوێکی دیکەی بریتانیا ناونووسکردنی کوردبوو بۆ سوپای لیڤی* ، هەرچەندە سلێمانی سەربازی عەرەب و ئەرمەنیشی تێدابوو، بەڵام ئینگلیز بۆ ئەم مەبەستە خانوویەکیان لەگەڕەکی گۆیژە بەکرێ گرت، کە پێشتر ماڵی (میرزا ئەحمەدی بازیانی) بوو لەو ماڵەدا دەستیان بەناونووسکردنی گەنجی شارەکە کرد بۆ سوپای لیڤی(١٧). ئەم بابەتە لە سەرەتاکانی ساڵی ١٩٤٣دا بوو ، ژمارەی کورد لەم سوپایەدا کەم نەبووە ، بەڵکو لەهەشت هەزار تێپەڕیبوو ، تا کۆتایی جەنگ، ئەم ژمارەیە لەدە هەزاریشی تێپەڕاند.(١٨)

ئەو ڕۆژانە دانانی موتەسەڕیفی کورد بۆ شارە کوردییەکان سیاسەتێکی بریتانی بوو، کە لە کوردستاندا پەیڕەو دەکرا. تەنانەت کاتێك لە ئابی١٩٤٤دا بەهائەدین نووری لە سلێمانی گوێزرایەوە، جارێکی دیکە کوردێکیان کرد بە موتەسەڕیفی سلێمانی، ئەویش (مارف چیاووك) بوو، کە کوردێکی ناسراوی سەردەمی خۆی بوو،خەڵکی چاوەڕوانی هەنگاوی چاکیان لێ دەکرد، بەتایبەتی نیشتمانپەروەران و کورد خواهان ، بەڵام وا دەرنەچوو.(١٩)

شێوازێکی دیکەی مامەڵەی سیاسییانەی ئینگلیز لەگەڵ کورددا، سیاسەتی خەڵك خەریککردن بوو، بەتایبەتی سەرقاڵکردنی خەڵکی بەپشکنینی (تووتن) و خەملاندنی(تووتن)ەوە، بۆ ئەوەی خەڵك دەمکوت بن و ئاگایان لەکاری سیاسی و ڕێکخراوەیی نەمێنێت. ئەم بابەتە لەگەڵ دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد بەزەقی دەرکەوت و تەواو ترسیان لێ نیشت، کە ئەم ڕووداوە بۆ کوردستانی عێراق بتەنێتەوە، بۆیە بەهەموو شێوەیەك هەوڵیان دەدا بەربەستیی بکەنو بەڕاستو چەپدا پارەیان هەڵدەڕشت.(٢٠)

کاتێك تووتن دەپشکنرا دەکرا بە نیو دینار، پلەی تووتن دەکرا بە (یەکەم) و بەدینارێك دەیانکرد بە (نایاب) ،(٢١) پیاوێکی بریتانی بە ناوی (سمیث) (شارەزا — خبیر) بوو، بەزۆر هەموو تووتنەکەی پێدەکردن بە (یەکەم) و(نایاب). ئەمەش تەنها بە مەبەستی ڕازیکردنی جووتیارو بازرگانی کورد بوو.(٢٢) ئەم پرۆسەیە لە ساڵی ١٩٤٣ەوە پەیڕەوکراو بووە هۆی کەڵەکەبوونی پارە لەدەست خەڵکی کوردستاندا، تەنها مەبەستیشیان دورخستنەوەی جەماوەر بوو لە کاری کوردایەتیو سیاسەت.(٢٣) لە ئەنجامی ئەمەدا پارە هێندە لای جووتیاری لادێکان زۆرو بێ نرخ بوو بوو ، ئەگەر دەمەقاڵییەك لەنێوان جووتیارێکی ناوچەی شارەزوورو چەرچییەکدا ڕوویبدایە، کە ئەوکات چەرچیو دەلاڵ بە لادێکاندا بڵاوبووبوونەوە، لادێیەکە توڕەدەبوو، دەیووت:" گەماڵە بۆر بنێرم بۆ سلێمانی دوو هەزار دینار بێرێ".(٢٤)

ئەوکاتە خوێندەوارو رووناکبیرانی سلێمانی لەو ڕاستییە گەیشتبوون، کە حکومەت ئەم پارەیە بۆچی هەڵدەڕێژێ ، بەڵام کەس گوێی لێنەدەگرتن، ئەگەر شتێکیان بوتایە بە پلارو توانج، ئەوا بابای بازرگان خۆی تووڕە دەکردو دەیوت: " ئێوە حەقتان چییە بەسەرەوە! خۆ ئەم پارەیە لە کیسەی ئێوە دەرناچێ، حکومەت پارەی زۆرەو بۆ خاوەن تووتن دەبێ"[٢٥]

ڕاستییەکەی هەروا دەرچوو هەر هێندەی کۆماری کوردستان لە مهاباد ڕووخاو جەنگی جیهانیی کۆتایی هات، هەر ئەو (سمیپ) ناوە بریتانیە نرخی تووتنی کەم دەکردەوەو بەتووتنی (خراپ) دەینووسی.[٢٦] ئەمە لە کاتێکدا کە پێش ڕووخانی کۆمار ، حکومەتی عێراقی مووچەی مەلاکان زیاد دەکاتو لە سلیمانی بەڕێوەبەری ئەوقاف سەرجەم مەلاکانی کۆکردەوەو باسی لوتفو سۆزی ئەو حکومەتەی بۆ کردنو داوای لێکردن سەرجەمیان برووسکەی سوپاس بۆ حکومەت بنێرن.[٢٧]

٢- پڕوپاگندەی ڕاگەیاندن:

ئەم بووارە لایەنێکی دیکەی گرنگی سیاسەتی خۆ نزیکخستنەوەی بریتانیا بوو لە کورد، دووای تێپەڕبوونی تەنها دوو مانگ و نیو بەسەر هەڵایسانی جەنگی جیهانیی دووەمدا، ماوەی پرۆگرامی کوردی لەوێستگەی بەغدا کرایەوەو هەر یەك لە (ئەمین زەکی بەگ و تۆفیق وەهبی) ڕۆلی بەرچاویان لەوێدا هەبوو، کە بە حەماسەوە هەوڵیان دەداو بەلای ئەوانەوە ئەم پرۆگرامە کوردییە دەچووە خانەی خزمەتی یەکێتیی نیشتیمانی و زمان وکولتووری کوردییەوە ،بەتایبەتی، کە لەو کاتەدا تەنها ڕۆژنامەی (ژیان)و (زبان) لە سلێمانی هەبوون، ئەوانیش تواناکانیان سنووردار بوو. (ژیان) بەهۆی گرانبوونی کاغەزو پێداویستیی چاپەوە، زۆر جار دووچاری گرفت دەبوو. لە کاتێکدا (زبان) کە زمانحاڵی نیمچە فەرمیی شارەوانیی سلێمانی بوو، لە سەرەتاکانی ساڵی ١٩٤١ەوە وەستاو چیدی ژمارەی نوێی دەرنەچوو.[٢٨]

ئەوەی ڕاستی بێت کردنەوەی ئەو رادیۆیە لەوەوە سەرچاوەی دەگرت، کە بریتانیا هەستی بە توندی راگەیاندنی ئەڵمانیاو دەوڵەتانی تەوەر دەکرد، بۆیە ئەو هەنگاوەی هەڵنا.[٢٩]

هەر لە روانگەی ئەم گرنگییەوە هێندەی نەبرد لە ئابی ١٩٤٢دا بریتانییەکان وێستگەی رادیۆی عەرەبی (خۆرهەڵاتی نزیك)یان لە (یافا) بە مەبەستی بەرهەڵستیکردنی پڕۆپاگەندەی ئەڵمانیا دامەزراند. هەر لەو رادیۆیەدا بەشێکی کوردی بەناوی (رادیۆی کوردستان)ەوە کرایەوە.[٣٠] لەو وێستگەیەدا (رەفیق چالاك) کاری دەکرد، تەنانەت کە بابەتی دیموکراتی لەلایەن ئینگلیزو رووسەوە ببووە مژدە و داواشیان لەکورد دەکرد (ژ. ك) بگۆڕن بەدیموکراتو

ئەو دەمە رەفیق چالاك لەو وێستگەیەدا دەیگووت (بەیانیان کە مریشکەکانیشمان دەقوقێنن هاوار دەکەن دیموکرات، دیموکرات).

بۆ مەبەستی بەڕێوەبردنی بەشی کوردی ئەو رادیۆیە ، پارتی هیوا لەسەر داوای بریتانییەکان چەند ناوێکی لە سلێمانی دەستنیشان کرد، وەك (نووری شاوەیس ، ئەنوەری مەلا حەمە ئاغا، ئیبراهیم گوردی ، رەفیق چالاك) بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو ناوانە (رەفیق چالاك)یان لێ بترازێ، بەهۆی کوردایەتی و سیاسەتەوە شتیان لەسەر بوو، رەزامەندی بۆچوونیان نیشان نەدرا ، تەنها رەفیق چالاك نەبێت، دواتر رەمزی قەزازو مامۆستا گۆرانی شاعیریش لەگەڵیدا چوون بۆ (یافا)و لەوێ ستۆدیۆ دادەمەزرێنن و وێستگەکە ناو دەنێن (کوردستان) .[٣١]

بەراستی ئەم وێستگەیە رۆڵێکی ئێجگار گرنگی بینی و بیستەرو گوێگری زۆر بوو، هەرچەندە لەپاڵ ئەمیشدا خەڵك لە سلێمانی گوێیان لە رادیۆی عەرەبی(بەرلین)یش دەگرت، کە (یونس بەحری) بێژەری بوو، دژی ئینگلیز دەدوا.[٣٢]

وێستگەی (یافا) جگە لە خزمەتی سیاسەتی بریتانیا، توانیی خزمەتێکی بەرچاوی زمان و ئەدەبو هونەری کوردی بکات و دەیان سروودی نیشتیمانیی کوردی لەو وێستگەیە ئاوازی بۆ دادەندراو پەخش دەکراو لەنێو گەورەو بچووکی سلێمانیدا دەوترایەوە، بەتایبەتی قوتابیان لە قوتابخانەکاندا دەیانوتەوە.[٣٣]

پێدەچێت ئەم وێستگەیە بە پێشنیازی (ئەدمۆندز) دانرابێت، چونکە ناوبراو شارەزای کوردو زمانی کوردی بوو.[٣٤] عەلائەدین سەجادی، لەم بارەیەوە دەڵێت: "لە ئابی ١٩٤٢ دا، لە بەغدا، لەوەزارەتی ناوخۆ چاوم بە (ئەدمۆندز) کەوت لە ژوورەکەی خۆی، لێی پرسیم، وتی: ئەوا ئێمە لە یافا وێستگەیەکمان داناوە بەزمانی کوردی بۆ ئێوە ، دیارە ئەم وێستگەیە خزمەتی چاك ئەکا بەزمانی کوردی، بەتایبەتی ئەوانەی لەسەر وێستگەکەن، بڕوامان پێیانە، کە خزمەتێکی باش ئەکەن بەزمانەکەتان، بۆیە دەمەوێت دوو پرسیارت لێ بکەم، پرسیاری یەکەم، رای خەڵك چۆنە بەرامبەر بەم وێستگەیە؟ منیش لە وەڵامدا پێم ووت: ئەم خەڵکەی تۆ دەیبینی دووبەشن، بەشێکیان هەر لە هیچ تێناگەن، تەنها کاروباری تایبەتی خۆیان نەبێ، لە (صاحب) بەولاوە هیچی تر نازانن ، بەشەکەی تریشیان کە دێنەلای یەکێکی وەك جەنابت ئەڵێن: (صاحب) کە چوونە دەرەوە جوێنتان پێدەدەن، ووتی: باشە رای خۆتم پێبڵێ، منیش لەوەڵامدا ووتم: تائیشتان هەیە ئەم وێستگەیە ئیش دەکات ، ئیشتان نەما وێستگەکەش نامێنێ ، ووتی مامۆستا چۆن شتی وائەبێ؟ وتم وەڵڵا ئەمە باوەڕی منە!".[٣٥]

لە راستیشدا هەر وادەرچوو، چونکە عەلائەدین سەجادی باس لەوە دەکات کە چۆن دووای سێ ساڵ لە مایسی ١٩٤٥دا هەر لەوەزارەتی ناوخۆ لەسەر پلیکانەکان چاوی بە ئەدمۆنز

کەوتووەتەوە وپێش ئەوەی ئەو قسەبکات پێی دەڵێت هامیستەر نەموت رادیۆکە دادەخەن، ئەویش لەوەڵامدا، دەڵێت : "ئەی بێ قەزابی مامۆستا ئەمە سیاسەتە سیاسەت"[٣٦].
ئەوکاتەش جەنگ وەستابوو، رەفیق چالاك و گۆران و رەمزی قەزاز گەڕابونەوە کوردستانو وێستگە نەمابوو. بەڵام لەساڵانی جەنگدا بریتانییەکان هەر تەنها بەوێستگەی یافا و پرۆگرامی کوردیی وێستگەی بەغدا دەستبەردار نەبوون، بەڵکو لەناو سلێمانیشدا سەرقاڵی ئەم کارەبوون. دامودەزگەیەکیان لەسلێمانی دامەزراندبوو بەناوی خانەی پەیوەندییەکانی بریتانیا (دار العلاقات البریطانیة)، ئەم دەزگایە کاری پڕوپاگەندەکردن بوو بۆ بریتانیا، خەڵکی روویان تێ دەکردو کتێب و رۆژنامەیان لێ دەخوێندەوە. هەرچی لەم کتێبخانەیەدا هەبوو لە خزمەتی پڕوپاگەندەی بریتانیاو هاوپەیمانانیدا بوو. دژی ئەڵمانیاو دەوڵەتانی تەوەر. هیچ کتێبێك لەم شوێنە نەدەفرۆشرا، تەنها بۆ خوێندنەوە بوو. لەگەڵ ئەم کتێبانەدا نامیلکەو پۆستەرو وێنەش بەخۆڕایی بەسەر خوێنەراندا دەبەخشرایەوە. (عەلی حاجی مەلا شەریف)سەرپەرشتیی ئەم شوێنەی دەکرد .[٣٧]

ناوبراو لە سەرەتای جەنگەکەوە سەرپەرشتیی ئەو وێستگە ناوخۆییەشی دەکرد، کە هاوکات بەسەرپەرشتیی بریتانییەکان دانرابوو، ئەمیش بریتی بوو لە دوو دوکان بەرامبەر چوار رێیانی سەرا. ئەم دوو دوکانە تا ئێوارە داخرابوون دووایی دەکرانەوەو دەست بە خوێندنەوەی دەنگ و باسی جەنگ دەکرا و گورانیشی تێدا دەوترا. عەلی حاجی مەلا شەریف وایەرێکی لە دوکانەکەوە بۆ سەر چەتری پۆلیسی چوار رێیانەکە راکێشابوو، چەند مایکرۆفۆنێکی پێوە قایم کردبوو، دەنگی دەگەیشتە ئەو سەری شار. جگە لەدەنگوباس و گۆرانی، جاربەجار چەند دەستەواژەیەکی لە بارەی ئازادی و ئازادیخوازیی بریتانیای مەزن تێکەڵ دەکرا .[٣٨]

هونەرمەند (کەریم کابان) لەساڵی ١٩٤١دا لەو وێستگەیە کاری کردووە بە مانگانەی شەش دینار و قورئانی خوێندووەو گۆرانیی وتووە ، ، لەم بارەیەوە دەڵێت : "ئەم وێستگەیە وێستگەیەکی ناوچەیی بوو لە دوکانی حاجی عەلیی کەبابچی دانرابوو، بریتی بوو لە ئەمپری فایەرێك و مایکرۆفۆنێك و چەند بڵند گۆیەك ،ئەو بڵند گۆیانە بەسەر چایخانەکەی (حەمە تۆلە)و چایخانەکەی (حەمە رەق) لەگەڵ چایخانەی (حاجی عەول) دابەشکرا، چوار بڵندگۆشیان لەسەر چەتری پۆلیسی مرورەکە دانابوو، یەکێکیان رووی کردبووە گەڕەکی کانێسکان، یەکێك بۆ سەرشەقام، دانەیەك بۆ هەردوو گەڕەکی گۆیژەو سابوونکەران، دانەیەکیش بۆ گەڕەکی مەڵکەندی. خەڵکی دەهاتنە ئەو چایخانە گەورەیە ،ئەوانی دیکەش بەهۆی کەمیی رادیۆوە بۆ بیستنی دەنگوباسی دووەم جەنگی جیهانیی دەهاتنە دیار ئەو وێستگەیە."[٣٩]

دەستەیەك لە سلێمانی لەم وێستگەیەدا كاریان دەكرد، وەك (مەدحەت موبارەك) هەواڵنێری وێستگە ، (ئەحمەد عارف) ناوێك وەك بێژەر ، لەگەڵ كەریم كابانـدا هەریەك لە كەریم شایەرو مەحموود تۆفیق شلك، گۆرانییان تێدا وتووە، كەسێكی دیانی نابیناش بەناوی (عەزرا وەردە) لەگەڵ (شێخ رەزای گولانی) لەو وێستگەیە ناوچەییەدا مۆسیقا ژەن بوون، زۆر بابەتی دیكەش پێشكەش دەكراو خەڵك گوێی لێ دەگرتن.[٤٠]

ئەوەی راستی بێت سەرپەرشتیكردنی ئەم وێستگەیە لەلایەن (عەلی مەلا شەریف)ەوە بە كارێكی عەیبەو نەنگ لەلایەن خەڵكییەوە تەماشا دەكراو خەڵك ناو براویان بەپیاوی بریتانیا لەقەڵەم دەدا.[٤١] هەرچەندە ناوبراو كەسایەتییەكی خراپ نەبووە، تەنها هێندە نەبێت كە باوەڕی بە بریتانیا بووەو پێی وابووە كورد لەسایەیدا بەمافی خۆی دەگات.

هاوكات، بریتانییەكان بۆ مەبەستی خزمەتكردنی سیاسەتی خۆیان بە شێوازێكی دیكەش پڕوپاگەندەیان بۆ خۆیان كردووە، ئەویش لە رێگەی سینەمای گەڕۆكەوە بوو، كە دەیان هێنایە سلێمانیو بە ئوتومبێل دەیانگێڕاو كەسێكی ئەرمەنی بە ناوی (ئەنتەرانیك) سەرپەرشتیی دەكرد، بەهۆی ئەم سینەمایەوە فلیمی سەركەوتنی هاوپەیمانان پیشانی خەڵكی سلێمانی دەدرا.[٤٢] شێوەیەكی دیكەی ئەم سینەمایە هەبوو، بەڵام گەڕۆك نەبوو، بەڵكو لە نێو گۆڕەپانی قوتابخانەكاندا چەسپێندراوەو فلیمی تێدا پیشاندراوە، بەڵام هەندێك جار قوتابییان پەلاماریان داوەو دڕاندویانە، بۆ ئەوەی بریتانیا سوودی لێوەرنەگرێت.[٤٣]

لەگەڵ ئەوەشدا بریتانیا سوور بوو لەسەر ئەوەی بە هەموو شێوەو دەرفەتێك پڕوپاگەندە بۆ خۆی بكات. تەنانەت لە نێو دیوەخانو سەر دیواری دیوەخانەكانیش دروشمی دژ بەئەڵمانیایان هەڵدەواسی. بۆ نموونە دەیاننووسی: ئەڵمانیا دەیەوێت بتپەرستی جەرمانی كۆن بگێڕێتەوە.[٤٤] سەبارەت بە پڕوپاگەندەی نووسراویش، ئەوا گۆڤاری (دەنگی گێتی تازە) كە لەبەغدا لەلایەن بەشی پەیوەندیی گشتی لە باڵوێزخانەی بریتانیا دەردەچوو ، بە زمانی كوردی هەواڵەكانی شەڕو سەركەوتنی بریتانیاو باری سیاسییو كۆمەڵایەتیی میللەتانی هاوپەیمانانو رۆڵی خراپی ئەڵمانیا لەو جەنگەدا نیشان دراوە . زۆربەی وتارەكانی لە لایەن (تۆفیق وەهبیو حوزنی موكریانیو شێخ حەسەنی شێخ حەمە مارف)ەوە نووسراونو ئامادەكراونو وەرگێڕراون.[٤٥]

(تۆفیق وەهبی) لە بارەی دەرچوونی دەنگی گێتی تازەوە، دەڵێت: "دەستم كرد بە بڵاوكردنەوەی نەشرەیەكی دەوری ، لەو نەشرەیەدا باسی ئەوەم ئەكرد چۆن ئەڵمانیەكان لەم شەڕەدا دەشكێنو حلفا سەردەكەون ، ئینگلیزەكان ئەمەیان زۆر لاخۆش بوو ئەونەشرەیە بە ناوی (بەیانی حەقیقەت)ەوە دەرئەچوو ، ئینگلیزەكان پێیان ووتم بۆچی ئەم نەشرەیە ناكەی بە

گۆڤارێکی رێك و پێك ، منیش داوام لێکردن ئایا حکومەتی عێراق رێگەم ئەدا لەو مجلەیەدا هەرچیم بوێ دەربارەی مێژووی کوردو ئەدەبی کوردو زمانی کوردی بلاّوی بکەمەوە!؟ وتیان چی ئەنووسی بینوسە ، منیش دەستم کرد بەدەرهێنانی دەنگی گێتی تازە" کە حوسێن حوزنی موکریانی بە مانگانە ئیشی تێدا دەکرد"(٤٦)

ژمارەکانی دەنگی گێتیی تازە دەگەیشتنە سلێمانیو خوێنەری هەبوو، بەلاّم ئەندامانی (پارتی کۆمۆنیستی عێراق) کۆیان دەکردنەوەو دەیان سووتاندن.(٤٧)

ئەم بارودۆخە لە سلێمانیدا بەردەوام بوو، تا کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانیی دووەم و کەوتنی ئەلّمانیا لە ٣ / مایس/ ١٩٤٥داو دواتر سەرکەوتنی هاوپەیمانان لە رێکەوتی ٨/ مایس / ١٩٤٥دا ، ئیدی خەلّکی وێرای نەهامەتیو برسێتی دەبووایە خۆشی و شادی بنوێنن و سەرجەم قوتابخانەو فەرمانگەکانیش بەو بۆنەیەوە پشوویان راگەیاند.

٣- رۆڵی رۆژنامەی (ژین) لەهەلّمەتی پڕوپاگەندەو لایەنگری کردنی بریتانیادا:

پیرەمێرد یەك لەو هۆنەرو نووسەرە کەم وێنانەبووە، کە تاکۆتایی ژیانی لەسەرکەرەوەیەکی راستینەی نەتەوەکەی بووەو لەبەدەستهێنانی مافو سەربەخۆییدا تەقەلای بێ وچانی داوە، هاوکات یەکێك بووە لەو گرۆ کوردییەی کە هەمیشە پێیان وابووە دەبێت کورد سوود لە پالّپشتی و هاوپەیمانێتی بریتانیای زلهێز وەربگرێت، چونکە تا ئەو دەمەو دووای برانەوەی جەنگیش، بریتانیا رۆلّێکی گەورەی لە دەستنیشانکردنی چارەنووسی گەلانو نەخشەی سیاسیی جیهاندا هەبووە. هەر بۆیە لە ماوەی سالاّنی جەنگی جیهانیی دووەمدا، (ژین) لە بەشی هەرەزۆری ژمارەکانیدا نووسینو توانجو وتاری بلاّوکردووەتەوە ، کە سەرجەمیان دەچوونە خانەی بەرژەوەندیی بریتانیاوەو ناکرێت وەك پڕوپاگندە بۆ بریتانیا لە قەلّەمیان نەدەین.

دەشێت سەرەتایترین پڕوپاگەندە ئەوەبێت کە هەرگیز بریتانیا بە هۆکاری برسێتیی خەلّك نازانێت لەم جەنگەدا وبە بیری خەلّکی دێنێتیەوە، کە چۆن لە جەنگی جیهانیی یەکەمدا بە بار گەنمو پێداویستیی هێناوەو ئەم خەلّکەی شاری سلێمانی لە مردن رزگارکردووە، بەلاّم " ئێستا کە وەك ئەوسانیە، کەسمان لەبرسا لێنەمردووەو زەخیرەمان زەوت نەکراوەو چۆن روومان بێ بەدرۆ گرانی بخەینە سەر ئەوان"(٤٨) ، جگە لەوەی کە بەئاشکرا بانگەوازی مرۆڤدۆستی بریتانیا دەکات، گوایە لە خەمی خەلّکی عێراقدایە و دەلّێت: "بریتانیا بڕیاریداوە چ پێویستیەکی عێراق هەیە لە گەنمو شەکرو چاو برنجو قاوە بینێرێ، جارێ وا (١٠) هەزار تەن گەنم گەیشتۆتە عێراقو سلێمانی بەشی خۆی وەرگرتووە، لەکاتێکدا نازیەکان رووبکەنە هەر شارێك چیان هەبێت لێیان دەستێنن".(٤٩)

لەلایەکی دیکەوە لە سەرەتای جەنگی جیهانیی دووەمـدا، ئـەڵمانیا تـەواو لـە پێـشکەوتندا بـووەو زۆر شـوێنی گرتـووە، کەچـی ژیـن دەڵێـت: " نـازی کزبـووە هـەر نوزەیـەکی مـاوە کـاری تەواوە"،[٥٠] پێدەچێت ئەم نووسینەی ژین لە وەڵامی قسەی خەڵکیدا بووبێت، کـە باسـیان لـە سەرکەوتنی ئەڵمانیا و شکستی بریتانیا کردوە. هەر بۆیە جارێکی دیکـە پیرەمێـرد لـە وەڵامـدا پێیان دەڵێت: "بریتانیـا پەلـەی نیـەو میللـەتی خـۆی بـەخێو دەکـاتو ئـەڵمانیا بـەدەردو داخـی برسیەتییەوە دەکوژێت".[٥١]

تەنانەت دەنگو باسی سەرکەوتنەکانی بەتالیۆنی هەشتەمی بریتانیا بڵاودەکاتەوەو بەڵێن بـە خەڵکی سلێمانی دەدات، کە بەو بۆنەیەوە لەگەڵ هـەموو سـەرکەوتنێکی بریتانیـاو هاوپەیمانانـدا لەبەر دەرکی سەرا، ئاهەنگی مۆسیقاو گۆرانی سازبکات و سەرچۆپی کێش پیرەمێرد خۆی بێـتو بـە ئامــادەبوونی (کــاپتن لایــن)و موتەســەرپیفی ســلێمانی، بــەدەهۆڵ و زوڕنــاوە ئاهــەنگی سازکردووە.[٥٢]

ئەمە جگە لەوەی کە زۆر بەشانو باهووی بریتانیادا هەڵدەداتو دەڵێت: "نیسبەت لەبـەینی دکتاتۆریو دیموکراتیدا ئاسمانو ڕێسانە، ئێمە ئەلحەمدولیلا بـە نیـسبەت عالەمـەوە لـەم وەختـی تەنگو چەڵەمەدا بەسایەی بریتانیاوە لەئـەمنو ڕەفـاهێکی تـەواوداین ، ئـیتر هەربـژی عێـراق ، هەربژی مەلیکی عێراق جەلالەتی مەلیك فەیـصەلی پـانیو هەربـژی سمـو وەصـی عەبـدولئیلا و هەربژی جەلالەتی مەلیك جۆرجی شەشەم، مەلیکی بریتانیای گەورە"[٥٣].

هەر سەبارەت بە سیاسەتی ئـابووری ئـەو دەمـەی بریتانیـا ، بەتایبـەتی لـە بـواری چاندنی تووتن و پاشتر خەملاندنو دانانی نرخ بۆی، کە تاڕادەیەك جووتیـارانی تـووتن بووژابوونـەوە، کـە ئەمــەش ڕاســتییەکەی لەلایــەن ئینگلیزەکانــەوە سیاســەتی هێورکردنــەوەو دڵڕاگــرتنی خــەڵکی سلێمانی بوو ، کەچی (ژین) لەم بارەیـەوە دەنووسێت: " دائیـرەی خەزینـە دەروو ژوور پڕبـوو لـە لادێی هەروا ئەهاتن پارەی تووتنیان وەرئەگرت ، بەئاشکرا ئـەبینرا کـە پارەیـان وەردەگـرت وەك گوڵ دەگەشانەوە چونکە لە عومری باوکی خۆیان ئەوەنـدە پـارەی نەقـدیان بەخۆیانـەوە نـەبنیوە ، ئەگەر ئەم پارەی تووتنە نەبوایە بەم گرانیە لادێی و زراع نە ئەژیان"[٥٤].

کــاتێکیش وێــستگەی یافــا دەکرێتــەوە ، (ژیــن) ئــەم هــەنگاوە بەشــادکردنی گیــانی" سەلاحەدین"لەقەڵەم دەداو باسی ئەوە دەکات. کە لە هیچ سەردەمێکدا ئەمـە بـۆ کـورد نـەکراوە. هەربۆیــە بــە بۆچــوونی (ژیــن) کــورد نەتەوەیــەکی بەئەمەکــەو نرخــی ئــەم هەڵوێــستە دەزانــێو خۆبەختکردنو خزمــەتگوزاریی خــۆی زیــاد دەکــات .[٥٥] دیـارە بێگومـان لێرەدا مەبەسـتی بـە ئەمەکییە بەرامبەر بریتانیا، کە ئەو کارەی بۆ کورد کردووە.

هەروەها باسی هێنانی سینەمای گەڕۆك بۆ سلێمانی دەكات و دەڵێت: "بۆئەوەی خەڵك بزانێ كە بریتانیا چەندە بە هێزە"، ژین وەلآمی (یوونس بەحری) دەداتەوە تفی لێدەكات گوایە جوێن بە دایكی خۆی دەداتو دەیەوێت دنیا بەدرۆ فریوبدات، لێرەدا مەبەستی ئەوەیە كە (یوونس بەحری) عێراقییەو هێرش دەكاتە سەر عێراق.(٥٦)

پیرەمێرد لە ئایاری ١٩٤٣ دا، دووجار لە بەردەركی سەرا بە بۆنەی شكستی (رۆمڵ) لە ئەفریقیاو سەركەوتنی هاوپەیمانەكان، ئاهەنگ دەگێڕێت ، هەروەها بە بۆنەی رزگاركردنی (تونس)یشەوە ، لەم بۆنەیەدا شیرینی بەخشراوەتەوەو پیرەمێرد (فەتحێكی) خوێندووەتەوە، هەر لەوێدا (مەدحەت موبارەك) چۆنێتیی سەركەوتنی هاوپەیمانانی بۆ خەڵك باس كردووە، ئینجا بە دەهۆڵو زوڕناوە بەناو سلێمانیدا گەڕاونو (رەشۆڵ) و یەك دووانێكی دیكە گۆرانییان بەم بۆنەیەوە وتووە.(٥٧)

(ژین) هەر بەوەندە ناوەستێت، كە ستایشی بریتانیاو عێراق دەكاتو ئاهەنگ بۆ سەركەوتنەكانیان دەگێڕێت، بەڵكو گاڵتە بەوانەش دەكات، كە لە نێو كۆمەڵەو رێكخراوە سیاسییەكاندا خەباتیان دژی بریتانیا كردوە و بەیاننامەیان بلآوكردۆتەوە. هەربۆیە دەنووسێت: " كڕوكاڵی قوتابی منداڵ هەریەكە بەیاننامەیەكی قۆڕی نووسیوە، سەر لە گەل و پیشەواكەیان ئەشێوێننو كۆمەڵی ئاشكرایان بێو رەئیو فكری خۆیان لەوێدا بەسەربەستی بنوێنن، ئەگەرنا ئەم وەزعیەتو غەرەزكاریە كە ئێستا دەستیان داوەتێ تەنهاسەر رشتەی ئیعتزار دانە دەست رەقیبەكانمانە"(٥٨)

لەكاتێكدا زۆر چاك زانیویەتی هەردوو حكومەتی بریتانیو عێراقی چۆن لە رێكخراوە نەیارەكانیان دەڕواننو چ مامەڵەیەكیان لەگەڵدا دەكەن ، بەلآم لەهەمووی سەیرتر ئەوەیە كە(ژین) بلآوكراوەیەكی سەربەخۆبووەو زمانحاڵی هیچ دامودزگایەك نەبووە لە سلێمانیدا، بەتایبەتی دووای ئەوەی لەكۆتایی سییەكانداو لەسەردەستی (مەجید یەعقوبی) گرێبەستی چاپخانەكەی شارەوانییان بۆ نوێ نەكردەوەو لەسەر گیرفانی خۆیو دووای (رەهن) كردنی خانووەكەی ئینجا توانی چاپخانەیەك لە بەغدا بكڕێتو بهێنێتەوە سلێمانی و جارێكی تر دەست بداتەوە چاپكردنی رۆژنامەكەی، بەلآم مەجید یەعقوبی سەرلەنوێ بیانووی پێدەگرتو رێگەی بلآوكردنەوەی رۆژنامەی لێدەگرێت. ئەمجارەش دوای هاتوو چۆیەكی زۆری بەغداو هەولێكی بێوچانی (ئەمین زەكی بەگ) دەكرێت (ژین) دەربكات ، ئیدی دەبێ (پیرەمێرد) قەرزاری چیی حكومەت بووبێ ، وابەو شێوەیە بانگەشەی بۆ كردوون . تەنانەت كاتێك هەواڵی كۆتاییهاتنی جەنگ بلآودەكاتەوە، دڵخۆشی بەوە دەردەبڕێت كە ئەم موژدەیەی لە رۆژی لەدایكبوونی " مەلیك فەیسەڵی دووەمدا" پێگەیشتووە.(٥٩)

پەراوێزەکان:

(١) د.برهان ياسين: س.پ ، ل ١٠٦.
(٢) چارلز ريب: صفحات من تاريخ العراق ، ترجمة ، زينة جابر أدريس ، بيروت ، ٢٠٠٦، ل١٦١.
(٣) عبدالوهاب حميد رشيد: العراق المعاصر، دمشق ، ٢٠٠٢، ل ٩٨.
(٤) عبدالغني الملاح : س. ث، ل ٢١٢.
(٥) وليد حمدي : س. ث ، ل ٣٢٣.
(٦) طالب مشتاق : أوراق أيامي ، بغداد والعراق والوطن العربي ، ١٩٠٠ — ١٩٥٨، ج١ ، بغداد ١٩٨٩ ، ل ٣٠٧ ، ٣٠٨.
(٧) حامد محمود عيسى: س .ث ، ل١٤٨.
(٨) رەفيق چالاك: بيرەوەريەكان ،دەست نووس،بەغداد، ١٩٧٢.(لای چالاك رەفيق چالاك دەست دەكەوێت).
(٩) نەوشيروان مستەفا ئەمين: حكومەتی كوردستان..، ل ٦٨.
(١٠) حامد محمود عيسى: س .پ ، ل١٦٩.
(١١) عزيز الحاج: س. ث ، ل ٨٩.
(١٢) الحزب الشيوعي العراقي: الانهيار : قبرص ، ١٩٨٤، ل ٣٧.
(١٣) برهان ياسين: س. پ ، ل ١١٧.
(١٤) أ ، ب هەوری: س. پ، ل٢٤٩.
(١٥) أ ، ب هەوری: س. پ، ل٢٥٨ " مەلانووری : س . پ ، ل ٢٨.
(١٦) غەفور ميرزا كەريم: كيۆماڵ ، ل ٢٢.
* ئەفسەری هەواڵگری سوپای بريتانيا ساڵی ١٩١٥ توانی بۆ يەكەم جار لەناوچەيەكی بيابانی باشووری عێراقدا ٤٠ سوارە لە خێڵە عەرەبيەكان كۆبكاتەوە لەناوچەی ناسرييە كە ئەمە سەرەتای بەكار هێنانی خەڵكی نێوچەكە بوو لە ڕيزی هێزەكانی بريتانيادا ئەم هێزە بەرەبەرە پەرەی سەند و فراوان بوو ، چەند جارێك ناوەكەی گۆڕدرا تا لەدواجاردا نێونرا ليڤی، لەساڵی ١٩٢٢ ژمارەی چەكدارەكانی گەيشتە ٦١٩٩ چەكدار، بەڵام لەساڵانی جەنگی جيهانی دووەمدا هێندە فراوان بوو بوو كە تەنها ژمارەی چەكدارانی كورد لە ڕيزەكانيدا گەيشتە دە هەزار چەكدار . (جی. كيلبرت براون : قوات الليفی العراقية، ت : د.مؤيد إبراهيم الونداوي ، السليمانية ٢٠٠٦ ، ل١٥ — ٣٩) .
(١٧) ژين: ژمارە (٦٨١) ، ٣/ ئەيلول / ١٩٤٢ " عەباس حافز (وەستا عەباس): س . پ ، ل ٩٧
(١٨) دلزار: س. پ ، ب١-٢ ، ل ٤٦.
(١٩) أ ، ب هەوری : س. پ، ل ٢٥٩.
(٢٠) هاوار: كوێرەوەری ، ل ٥٩.
(٢١) ئومێد ئاشنا: ئيسماعيل حەقی شاوەيس ، ل ١٢٩.
(٢٢) هاوار: كوێرەوەری ، ل ٥٩.
(٢٣) جەمال فەتحوڵڵا تەيب: كۆيە (لێكۆڵينەوەيەكی مێژوويی- سياسيی — كۆمەڵايەتييە)، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ١٣٩، ١٤٠.
(٢٤) هاوار: كوێرەوەری ، ل ٥٩.
(٢٥) ئومێد ئاشنا: س.پ ،ل١٢٩.
(٢٦) هاوار: كوێرەوەری ، ل ٥٩.

(٢٧) هـ . س ، ل ٤٢.
(٢٨) کەمال ڕەئووف محەممەد : باقە دراسات ، ل ٣١.
(٢٩) هـ. س ، ل ٣٠.
(٣٠) کەمال رەئووف محەممەد : ئەدەبی نامەنوسی ، ج[١] ، ل ١١٢.
(٣١) رەفیق چالاك: بیرەوەریەکان، دەست نووس، بەغداد ، ١٩٧٢.
(٣٢) غەفور میرزا کەریم: کلاّفە ، ل ٦٢.
(٣٣) غەفور میرزا کەریم: کیۆماڵ ، ل ٢٥ " دلّزار: س.پ ، ل ٦٠، ٦١.
(٣٤) کەمال رەئووف محەممەد: باقە دراسات ، ل ٣١، ٣٢.
(٣٥) عەلائەدین سەجادی : رشتەی مرواری ، ب[٦]، ل ٢٥٦.
(٣٦) هـ . س ، ل ٢٥٧.
(٣٧) مارف ناسراو : س . پ ، ل ٦٣.
(٣٨) سەعید ناکام :س. پ ، ل٥٩، ٦٠.
(٣٩) چاوپێکەوتنی هونەرمەند کەریم کابان.
(٤٠) هـ. س.
(٤١) سەعید ناکام : س. پ، ل٦٠.
(٤٢) پێشڕەو ئەحمەد: رەئیس مستەفا ..، ل ٧٠.
(٤٣) غەفورمیرزا کەریم: کیۆماڵ ، ل ٤٢.
(٤٤) مەلا نووری : س . پ.
(٤٥) د.شوکریە رەسول: گۆڤاری دەنگی گێتی تازە، سەرهەڵدانو دەوری لەپێشخستنی زمان، هونەرەکانی ئەدەب لە وەرگێڕاندا ، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل ٣٠.
(٤٦) د. کەمال میراودەلی: لەگەڵ مامۆستا تۆفیق وەهبی دا وتارو بیرەوەریی هاوار، کەرکووك ، ٢٠٠٧، ل ٤٢.
(٤٧) غەفورمیرزا کەریم: کیۆماڵ ، ل ٢٣.
(٤٨) ژین: ژمارە (٦٦٠) ، ٥/ ئازار/ ١٩٤٢.